

ΝΑΖΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Τίτλος πρωτοτύπου:

Nazismo e Classe Operaia 1933-1993,
Ιούνιος 1993.

Η επιμελημένη εκ νέου από τον
Βολογνα έκδοση μεταφράστηκε
στα αγγλικά υπό τον τίτλο *Nazism
and the Working Class* τον Ιανουάριο
του 1997.

φωτογραφία εξωφύλλου: Γερμανοί Κομμουνιστές αντιφασίστες,
Σεπτέμβριος 1928, Βερολίνο.

(Από το *gettyimages, 1920s*, εκδ. Kōnemann, 1998 Λονδίνο)

SERGIO BOLOGNA

ΝΑΖΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ
ΚΡΙΣΗ, ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΒΙΑ
ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Το κείμενο του Sergio Bologna *Ναζισμός και Εργατική Τάξη* κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις *antifa scripta* σε 1.000 αντίτυπα τον Σεπτέμβριο του 2011.

Πρόκειται για τη διάλεξη που έδωσε ο Sergio Bologna στο συνέδριο που διοργανώθηκε στο Εργατικό Κέντρο του Μιλάνο στις 3 Ιουνίου 1993, με αφορμή τα 60 χρόνια από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία.

Η αναπαραγωγή του κειμένου για κινηματικούς σκοπούς είναι ελεύθερη. Σε αυτή την περίπτωση θα εκτιμούσαμε την αναφορά σε τούτη την έκδοση.

μετάφραση από τα αγγλικά: άλκης, βαγγέλης
επιμέλεια, σελιδοποίηση: άγγελος, πόλυ
εξώφυλλο: νεκτάριος

*Ούτε ακόμη και οι νεκροί δεν θα 'ναι ασφαλείς από τον εχθρό,
εάν αυτός νικήσει.*

Και ο εχθρός αυτός δεν έχει σταματήσει να νικά.

Walter Benjamin, *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας*, 1940

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος των εκδόσεων antifa scripta.....	13
Εισαγωγή των Sergio Bologna και Primo Moroni.....	27
Οι εργάτες που ψήφισαν τον Χίτλερ: ο νέος ιστορικός ρεβιζιονισμός.....	39
Η ιστορική έρευνα στη Γερμανία σήμερα.....	42
Καταναγκαστική εργασία στη ναζιστική περίοδο: παραδείγματα έρευνας.....	45
Η δουλειά του Timothy Mason και η διαμάχη μεταξύ των Γερμανών ιστορικών.....	47
Το κίνημα των ιστορικών της καθημερινότητας.....	52
Η διαμάχη πάνω στον “εκσυγχρονισμό”.....	58
Η δομή του εργατικού δυναμικού στο τέλος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης.....	62
Το παζλ των μικροεπιχειρήσεων.....	65
Το Κομμουνιστικό Κόμμα και οι άνεργοι εργάτες.....	67

Ο κατακερματισμός των ανέργων και οι διασπάσεις του εργατικού κινήματος.....	70
Η Πρόνοια ως σύστημα ελέγχου.....	76
Το στρώμα των “αντι-κοινωνικών”: από τα γραφεία της Πρόνοιας στα <i>Lager</i>	85
Τα χρόνια του ακήρυχτου εμφυλίου.....	94
Μαχητές του δρόμου και “ <i>wilde Cliquen</i> ”: ποιος πολέμησε στους δρόμους του Βερολίνου;.....	102
<i>Kneipen Kampagne</i> : η καμπάνια για τον έλεγχο των καπηλειών.....	111
Από τη συνθηκολόγηση των συνδικάτων στα πρώτα μέτρα της χιτλερικής κυβέρνησης για τη βιομηχανία.....	126
Βιβλιογραφικό σημείωμα.....	161

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ
των εκδόσεων antifa scripta

Το κείμενο που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος αυτού του βιβλίου είναι το προϊόν της απομαγνητοφώνησης μιας διάλεξης που πραγματοποίησε ο Σέρτζιο Μπολόνια [Sergio Bologna] στο Εργατικό Κέντρο του Μιλάνο στις 3 Ιουνίου του 1993. Ο υπότιτλος (που, σημειωτέον, επιλέχθηκε από εμάς), είναι ενδεικτικός των περιεχομένων. Όντως, το θέμα στα όσα ακολουθούν είναι η κατάσταση της εργατικής τάξης, το κράτος πρόνοιας και η αντιφασιστική βία στη Γερμανία κατά τη διάρκεια των χρόνων που προηγήθηκαν της ανόδου του Χίτλερ στην εξουσία. Ο Μπολόνια θα υποστηρίξει και θα αποδείξει ότι όχι μόνο δεν ισχύει η θέση σύμφωνα με την οποία ο βασικός υποστηρικτής του Χίτλερ ήταν η γερμανική εργατική τάξη, αλλά ότι η οργανωμένη εργατική τάξη, στην πραγματικότητα, στάθηκε το τελευταίο εμπόδιο στην άνοδο του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος στην εξουσία.

Θα ήταν χρήσιμο εδώ να πάρει ο αναγνώστης μια ι-

δέα για το μέγεθος και τη διάρκεια των επεισοδίων στα οποία αναφέρεται ο Μπολόνια. Όπως λοιπόν διαβάζουμε σε μία από τις βασικές πηγές για το θέμα,

καθώς τα βασικά ριζοσπαστικά κόμματα έμπαιναν σε φάση πλήρους δραστηριοποίησης, το *Zusammenstoss* [βία] άρχισε να εξαπλώνεται με ανησυχητικούς ρυθμούς και να αποκτά νέα χαρακτηριστικά. Οι αριθμοί θυμάτων που παραδέχονται τα ίδια τα κόμματα για την περίοδο 1924 - 1929 υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας επίμονης σύγκρουσης, η οποία ωστόσο κατά κανένα τρόπο δεν θα μπορούσε ακόμη να χαρακτηριστεί καθολική. Σύμφωνα λοιπόν με το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα (NSDAP), 30 από τα μέλη του κατέληξαν έπειτα από συγκρούσεις με κομμουνιστές κατά τη διάρκεια της περιόδου. Αντίστοιχα οι τραυματίες ήταν 1.241 μόνο για την περίοδο 1928-1929. Σύμφωνα με τις πηγές του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (KPD) από την άλλη, κατά τη διάρκεια της περιόδου από το τέλος του 1923 έως τις αρχές του 1930, 92 εργάτες σκοτώθηκαν και 239 τραυματίστηκαν από “φασίστες” (ξέχωρα από τις αντίστοιχες απώλειες που αποδόθηκαν στην αστυνομία). Όσο για τις υπόλοιπες οργανώσεις, τα μέλη των *Stalhelm* που έπεσαν στη μάχη εναντίον του κομμουνισμού σύμφωνα με μια πηγή υπολογίζονται σε 26, ενώ η *Reichsbanner* έχασε 13 μέλη μεταξύ του 1924 και του 1928¹.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου που ακολούθησε όμως, ο αριθμός των θυμάτων αυξάνεται δραματικά. Το NSDAP αναφέρει 17 νεκρούς και πάνω από 2.500 τραυματίες το 1930, 42 νεκρούς και 6.300 τραυματίες το 1931· τα αντίστοιχα νούμερα για το τελευταίο έτος προτού ο Χίτλερ καταλάβει την εξουσία είναι 84 και 9.715. Η κομμουνιστική Ερυθρά Βοήθεια, μια οργάνωση που ασχολούνταν με τη νομική βοήθεια και τη γενική υποστήριξη των θυμάτων της πολιτικής βίας και των οικογενειών τους, υπολόγιζε τα θύματα των Ναζί σε 44 το 1930, 52 το 1931 και 75 μόνο στο πρώτο μισό του 1932, ενώ οι τραυματίες για τα έτη 1930 και 1931 ανέρχονται σε 18.000 (...).²

Η αντιφασιστική μάχη στη Γερμανία του μεσοπολέμου δόθηκε από την εργατική τάξη με συνείδηση της σημασίας της, υπήρξε μακρόχρονη, πικρή και αιματηρή, και χάθηκε με την καθολική στρατιωτική και πολιτική ήττα του 1933. Αυτή είναι η ιστορία που θέλει να αφηγηθεί ο Μπολόνια. Μόνο που υπάρχει ένα ζήτημα. Αντί να ξεκινήσει με αυτό που θα 'λεγε κανείς πως είναι "το ζουμί", δηλαδή με τη συναρπαστική παράθεση των επεισοδίων της αντιφασιστικής βίας, το κείμενο ξεκινάει με μια απρόσμενη κριτική αναδρομή στην ιστοριογραφία της περιόδου, έπειτα εκτιμά την "τεχνική σύνθεση" της γερμανικής εργατικής τάξης του μεσοπολέμου, ακολούθως συνεχίζει με μια περιήγηση

στο κράτος Πρόνοιας και τα επιδόματα ανεργίας στη δημοκρατία της Βαϊμάρης και μόνο κατόπιν καταλήγει να ασχολείται με τις μάχες στο δρόμο.

Αρχικά αυτή η δομή ξενίζει. Αφού η “ιστοριογραφία” είναι η γραφή των ιστορικών έργων, οι “αναδρομές στην ιστοριογραφία” δεν μπορεί παρά να είναι παραθέσεις ονομάτων συγγραφέων που δεν τους ξέρει η μάνα τους και τίτλων βιβλίων που δεν θα διαβάσουμε ποτέ. Μα πόσο βαρετό! Άσε πια τη γέννηση του γερμανικού “κράτους Πρόνοιας” και τη σχέση της με την αντιφασιστική βία. Μα υπάρχει τέτοια σχέση;

Από τη μεριά μας θα θέλαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτή η με την πρώτη ματιά παράξενη δομή είναι ένα από τα βασικά προτερήματα του κειμένου του Μπολόνια. Ας μιλήσουμε πρώτα για τη “βαρετή αναδρομή στην ιστοριογραφία”. Το εγχείρημα της “αναθεώρησης” της γερμανικής ιστορίας ξεκίνησε τη δεκαετία του ’80, απέκτησε πολιτικό νόημα και μαζί ορμή έπειτα από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και είχε συνειδητό στόχο το γκρέμισμα των ιδεολογημάτων που είχαν συνοδεύσει το “γερμανικό θαύμα” (την αναγέννηση του γερμανικού κράτους μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο) και την αντικατάστασή τους με καινούρια. Φυσικά, εφόσον αυτός που έκανε το γκρέμισμα ήταν οι ιδεολόγοι του κεφαλαίου, τα καινούρια ιδεολογήματα ήταν για χρήση δική τους και των αφεντικών τους. Οι “νέοι ιστορικοί” έβαλαν σκοπό να πα-

λέφουν με τα γερμανικά “ενοχικά σύνδρομα” που συνόδευαν κάθε ενασχόληση με την ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, να αποκαταστήσουν την περηφάνια του γερμανικού έθνους, να ξεπλύνουν την αστική τάξη και να ενοχοποιήσουν την εργατική τάξη για την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Το έργο τους λοιπόν δεν ήταν ασήμαντο· ούτε λίγο ούτε πολύ, θέλησαν (και ακόμη θέλουν) να κατασκευάσουν μια νέα κυρίαρχη ιδεολογία κομμένη και ραμμένη για τις ανάγκες του μεταψυχροπολεμικού γερμανικού ιμπεριαλισμού.

Όπως όμως ανακαλύπτουμε διαβάζοντας το “βαρετό” πρώτο μέρος του κειμένου, οι νέοι ιδεολόγοι του γερμανικού ιμπεριαλισμού εξαρχής βρήκαν απέναντί τους σκληρούς αντίπαλους και ο Μπολόνια φιλοδοξεί να είναι ένας από αυτούς. Ο Μπολόνια θέλει να διασώσει την εργατική τάξη από τις ευθύνες που της αποδίδονται για την άνοδο του Ναζισμού, θέλει να αποδείξει ότι η εργατική τάξη ήταν το τελευταίο και ίσως το μοναδικό εμπόδιο μεταξύ του Ναζισμού και της εξουσίας. Όχι απλά για λόγους υστεροφημίας και ταξικής περηφάνιας, αλλά για να διασώσει μαζί τις σημερινές αντιλήψεις για το τι ήταν ο φασισμός και πώς κυριάρχησε. Διασώζοντας την γερμανική εργατική τάξη του μεσοπολέμου από τη ρετσινιά του Ναζιστή, ο Μπολόνια συνειδητά προσπαθεί να διαμορφώσει τις αντιλήψεις μας για τις κοινωνίες όπου ζούμε σήμερα, και μαζί τις αντιλήψεις μας για τον φασισμό, τις δυνα-

τότητές μας να αναγνωρίζουμε έγκαιρα την επανεμφάνισή του, τις δυνατότητές μας να τον αντιπαλέψουμε.

Οπότε το πρώτο μέρος του κειμένου δεν είναι ούτε άτοπο, ούτε βαρετό. Γιατί εδώ ανακαλύπτουμε ότι οι ιστορικοί του κεφαλαίου έχουν πολλά να πουν για το θέμα του χιτλερικού Ναζισμού και ότι οι στόχοι τους είναι στόχοι πολιτικοί, είναι στόχοι σημερινοί. Εδώ καταλαβαίνουμε ότι η αντίστοιχη συζήτηση που έχει ξεκινήσει *σχετικά με την ελληνική ιστορία* από το 2000 και μετά³, όχι μόνο άντλησε τη μεθοδολογική της έμπνευση από τις αντίστοιχες γερμανικές εμπειρίες, αλλά και ότι είχε εξ αρχής αντίστοιχους πολιτικούς στόχους για σήμερα. Καταλαβαίνουμε ότι η ενασχόληση με την ιστορία του φασισμού και της αντιφασιστικής βίας κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου δεν είναι απλά μια διασκεδαστική αναπόληση παλιών κατορθωμάτων (ή ηττημένων εγχειρημάτων, αναλόγως των προτιμήσεων). Αντιθέτως, είναι μια συζήτηση που έχει να κάνει με το παρόν· γι' αυτό και εκτός από συναρπαστική, είναι και εμπόλεμη και πολιτικά ζωτική⁴.

Η ίδια, αν όχι μεγαλύτερη, πολιτική σημασία χαρακτηρίζει το επόμενο μέρος του κειμένου που ασχολείται με την εμφάνιση και τις ειδικές μορφές του κράτους Πρόνοιας στη Γερμανία του μεσοπολέμου. Η εικόνα που μας παρουσιάζεται εδώ είναι το λιγότερο παράξενη. Πουθενά δεν θα βρούμε την εικόνα του κρά-

τους Πρόνοιας ως μεγάλου πατέρα στην οποία μας έχει συνηθίσει η αριστερά, πουθενά δεν θα βρούμε τη λατρεμένη “κατάκτηση των εργατικών αγώνων” που πρέπει να φυλάσσεται ως κόρη οφθαλμού. Αντίθετα με αυτούς τους κοινούς τόπους, η ζοφερή αφήγηση του Μπολόνια μάς περιγράφει ένα κράτος Πρόνοιας που στα πρώτα του βήματα είχε για βασικό του στόχο τη διαίρεση και για βασική του λειτουργία τη στρατιωτική διαχείριση του προλεταριάτου. Ο Μπολόνια φτάνει να ανιχνεύσει την ιστορική προέλευση των γερμανικών στρατοπέδων συγκέντρωσης στις εργατικές νομοθεσίες της δεκαετίας του '20, ακριβώς δηλαδή στις νομοθεσίες που έθεταν τις πρώτες βάσεις της γερμανικής προνοιακής πολιτικής.

Εδώ λοιπόν, το γερμανικό κράτος Πρόνοιας του μεσοπολέμου μας παρουσιάζεται, όχι ως αγαθός πατέρας, αλλά ως απεριόριστα κακόβουλο σύστημα διαχείρισης της εργατικής δύναμης, ως κρατικά οργανωμένος αντίπαλος των αντιφασιστών εργατών. Είναι και αυτή μια γνώση για σήμερα, γνώση που λείπει από τις σημερινές σχετικές συζητήσεις που θέλουν το κράτος Πρόνοιας των προηγούμενων δεκαετιών να είναι αντικείμενο υπεράσπισης με κάθε θυσία. Πράγματι, η συνήθως άρρητη παραδοχή αυτών των συζητήσεων είναι ότι η καταστροφή του κράτους πρόνοιας που εξελίσσεται γύρω μας, έχει σαν αιτία απλά και μόνο τη θέληση των αφεντικών για περισσότερα κέρδη, τη δίψα για

“ιδιωτικοποίηση”, τη θέληση να αναλάβει η εργατική τάξη το κόστος της αναπαραγωγής της. Κατά τη γνώμη μας όλα αυτά ενέχουν κάποια αλήθεια. Από την άλλη όμως, το δίδαγμα που κομίζει ο Μπολόνια από το ναζιστικό παρελθόν, έχει να μας πει κάτι επιπλέον. Ότι το λεγόμενο κράτος Πρόνοιας, με άλλα λόγια η κρατική ενασχόληση με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, δεν ήταν πάντα και απαραίτητως μια ενασχόληση με την αναπαραγωγή των εργατών ως βιολογικών όντων. Υπήρξαν καιροί και –μάλιστα αυτοί οι καιροί ήταν οι καιροί των απαρχών του κράτους πρόνοιας– που η κρατική ενασχόληση με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης διέθετε μια σκοτεινή ανάστροφη όψη, μια όψη διαίρεσης, καταγραφής, καταστολής και τελικά εξόντωσης των εργατών. Με λίγα λόγια, έχουμε εδώ μια ιστορική τεκμηρίωση της θέσης που είχε διατυπώσει ο Τζωρτζ Καφέντζις [George Caffentzis] από το 1980:

Ο “πόλεμος” και η “άμυνα” αποτελούν βασικό, αν και παραγνωρισμένο, μέρος της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης το οποίο μπορεί να φτάσει να επιβάλλει τον θάνατο εκατομμυρίων εργατών. Το Άουσβιτς, το Νταχάου, το Μπάλσεν ήταν εργοστάσια εξόντωσης των οποίων το προϊόν –η θανάτωση με ασφυξία και η αποτέφρωση εκατομμυρίων σωμάτων– υπήρξε θεμελιώδης στιγμή της ναζιστικής “εργατικής πολιτικής”. Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν πρέπει να θεωρείται

ταυτόσημη με την αναπαραγωγή των “ανθρώπινων σωμάτων” και των “ανθρώπινων όντων”. Επιπλέον, *οι κρατικές δαπάνες για την Πρόνοια μπορούν ταυτόχρονα να είναι δαπάνες για την άμυνα (...)*⁵

Αν λοιπόν σύμφωνα με τον Καφέντζις τα “εργοστάσια εξόντωσης” έφτασαν στο μέγιστο της παραγωγής και της παραγωγικότητάς τους κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το κείμενο του Μπολόνια μάς μεταφέρει στα πρώτα διστακτικά πειράματα γύρω από την “οργάνωση της παραγωγής” ως οργάνωση της εξόντωσης. Και μας αποκαλύπτει ότι οι απαρχές των εργοστασίων εξόντωσης δεν ήταν “στρατιωτικές”, αλλά “πολιτικές”: θα τις βρούμε στο “κράτος Πρόνοιας” της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, στις νομοθεσίες που το κατασκεύασαν και στο εργατικό δυναμικό που το λειτουργούσε.

Το δίδαγμα είναι για εμάς σαφές, ίσως όμως χρειάζεται να το ξεκαθαρίσουμε λίγο παραπάνω. Ο Μπολόνια αποδεικνύει ότι οι λειτουργίες του κράτους Πρόνοιας έχουν στο παρελθόν υπάρξει πειθαρχικές και κατασταλτικές, ότι το κράτος Πρόνοιας στις απαρχές του λειτουργούσε θανατηφόρα, ότι οι λειτουργίες που εκφράζει είχαν στο παρελθόν μια ανάστροφη όψη. Θα μπορούσε λοιπόν να υποπτευθεί κανείς ότι είναι αυτή η ανάστροφη όψη που εμφανίζεται και σήμερα με τόσο πάταγο γύρω μας. Ότι αυτό που εξελίσσεται σήμερα δεν είναι απλά και μόνο η “εγκατάλειψη”

του κράτους Πρόνοιας στα χέρια “των ιδιωτών”. Πράγματι βέβαια, αυτή η διαδικασία βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά τις λειτουργίες που εμείς έχουμε συνηθίσει να ονομάζουμε προνοιακές (την υγεία, την εκπαίδευση, τη σύνταξη) και οι οποίες, όντως, όλο και περισσότερο καταλήγουν στον κάλαθο των αχρήστων. Όσο όμως αυτό το πέταμα στα σκουπίδια θα εξελίσσεται, το καπιταλιστικό κράτος δεν θα εγκαταλείψει την ενασχόληση με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Μόνο που όλο και περισσότερο θα εννοεί αυτή τη διαδικασία με τον ανάστροφο τρόπο που θα δούμε να περιγράφεται παρακάτω για την περίπτωση της “δημοκρατικής” Γερμανίας του μεσοπολέμου.

Οι πολιτικές συνέπειες αυτής της θέσης είναι σημαντικές. Γιατί αν την υιοθετήσουμε δεν μπορούμε πια να ελπίζουμε σε αυτό που ελπίζουν οι διάφορες εκφάνσεις της αριστεράς, στην επιστροφή δηλαδή στο παρελθόν του κράτους Πρόνοιας ως αγαθού πατέρα. Αυτές οι εποχές έχουν περάσει ανεπιστρεπτί, οι αντιλήψεις των καπιταλιστικών κρατών σχετικά με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης αλλάζουν δίχως γυρισμό, ακριβώς γιατί στη βάση τους δεν βρίσκονται απλά *τακτικές εμπνεύσεις* όπως η “δίψα για ακόμη περισσότερο κέρδος” ή η αναζήτηση της “αποτελεσματικότητας”, αλλά *η ανάγκη για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης στους καιρούς της καπιταλιστικής κρίσης* και αυτή είναι μια *στρατηγική ανάγκη*, που δεν εκ-

πορεύεται από τους ειδικούς και τις ιδέες τους, αλλά είναι συνυφασμένη με την ιστορική περίοδο που διανύει το καπιταλιστικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Τα όσα εξελίσσονται γύρω μας δεν έχουν γυρισμό, πόσο μάλλον όταν το μόνο εργαλείο που παρέχεται για τον γυρισμό είναι οι κατάρτες, τα παρακάλια και η επίκληση της “λογικής”.

Μαθαίνουμε λοιπόν κάτι από αυτό το ιστορικό βιβλίο: ότι ο δρόμος για να πολεμήσουμε την κατάρρευση του κράτους Πρόνοιας δεν είναι η αναζήτηση τρόπων επιστροφής στο καπιταλιστικό παρελθόν. Από την άλλη, κανένα ιστορικό βιβλίο –κι εδώ που τα λέμε κανένα βιβλίο– δεν μπορεί να μας μάθει ποιος είναι ο “σωστός” δρόμος της ταξικής πάλης. Αυτό είναι έργο για τους σημερινούς ανθρώπους, έργο για το σημερινό προλεταριάτο. Ο Μπολόνια από τη μεριά του, μπορεί να μας περιγράψει ορισμένα από τα επίτηδες ξεχασμένα επεισόδια της πολύχρονης αντιφασιστικής μάχης που συντάραξε τη Γερμανία από το 1925 έως το 1933.

Όπως αποδεικνύεται, εκείνη η αντιφασιστική μάχη ήταν λυσσασμένη και συνειδητή. Δόθηκε από εργάτες και ανέργους που για να ηττηθούν χρειάστηκε η επιστράτευση ολόκληρου του κρατικού και παρακρατικού μηχανισμού. Σήμερα δεν μπορεί καν να ελπίζει κανείς στην επανάληψη αυτής της χαμένης μάχης –η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται. Μας μένει μόνο η κληρονομιά των ξεχασμένων αδελφών που αντιμετώπι με

τη χειρότερη κρατική βία κράτησαν την αξιοπρέπειά τους και το μίσος τους μέχρι τέλος. Και δεν υπάρχει συνταγή για τη χρήση αυτής της κληρονομιάς, εκτός από εκείνη που μας υπέδειξε ο Βάλτερ Μπέντζαμιν στη διαθήκη του: ότι δηλαδή, όσο είναι αλήθεια ότι η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται, άλλο τόσο αλήθεια είναι ότι το κάθε φορά παρόν σχηματίζει αστερισμούς με τις εποχές που παρήλθαν. Είναι δική μας δουλειά να διακρίνουμε τους αστερισμούς και να καταλαβαίνουμε τι μας διδάσκουν.

Σε κάθε περίπτωση, όπως και να 'ναι οι ερμηνείες μας, το βιβλίο του Μπολόνια είναι γεμάτο τέτοιους αστερισμούς.

antifa scripta
9/2011

Σημειώσεις

1. Οι *Stalhelm* [Χαλυβδόκρανοι] ήταν εθνικιστική παραστρατιωτική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1918. Το 1934 ενσωματώθηκε στα SA. Η *Reichsbanner* ήταν οργάνωση αυτοάμυνας που συνδέθηκε με το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Ιδρύθηκε το 1924 και διαλύθηκε το 1933.
2. Eve Rosenhaft, *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence, 1929-1933*, Cambridge University Press, 1983 (2008), σελ. 6. Ευχαριστούμε τον σύντροφο Ν. που μας προμήθευσε αυτό το βιβλίο.
3. Δεν είναι εδώ ο τόπος να αναφερθούμε σε αυτή τη συζήτηση. Θα αρκεστούμε να αναφέρουμε ότι στους βασικούς

Έλληνες “αναθεωρητές” συγκαταλέγονται ο Στάθης Καλύβας, καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Yale και ο Νίκος Μαραντζίδης, καθηγητής στο πανεπιστήμιο Μακεδονίας, αμφότεροι τακτικοί αρθρογράφοι του ελληνικού τύπου και ειδικά της φιλόξενης “Καθημερινής”, που με ορισμένες τιμητικές εξαιρέσεις αντιμετωπίζουν μάλλον χαμηλότερης ποιότητας αντίλογο απ’ ό,τι οι Γερμανοί τους συνάδελφοι. Μια καλή αφετηρία για να πάρει κανείς μια ιδέα είναι το: Στάθης Καλύβας, “Μεθοδολογικές Προϋποθέσεις της Μελέτης του Δωσιολογισμού” στο *“Έχθρός” εντός των τειχών: Όψεις του Δωσιολογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Μιχαηλίδης, Νικολακόπουλος, Φλάισερ (επ.), Ελληνικά Γράμματα, 2006, σελ. 79 - 90. Το κείμενο υπάρχει και στο internet.

4. Ορισμένα δικά μας σχετικά κείμενα βρίσκονται στη διεύθυνση antifascrista.net > *προηγούμενα τεύχη*, στις διάφορες συνέχειες της μόνιμης στήλης “Σπουδές στο Γαλανόμαυρο”. Επίσης σχετική είναι και η εισήγηση για την εκδήλωση “Ο φασισμός χωρίς Σβάστικα” της αντιφασιστικής συνέλευσης *autonome antifa* που έγινε το Νοέμβριο του 2010, η οποία κυκλοφορεί στα ίδια σημεία που κυκλοφορεί το βιβλίο αυτό.

5. George Caffentzis, “The Work/Energy Crisis and the Apocalypse”, στο *Midnight Notes, Midnight Oil: Work, Energy, War, 1973 - 1992*, Autonomedia, 1992, σελ. 227. Ο τονισμός στο πρωτότυπο.

Διευκρινήσεις

Το κυρίως κείμενο μεταφράστηκε από τα αγγλικά. Η εισαγωγή των Σέρτζιο Μπολόνια και Πρίμο Μορόνι [Primo Moroni] μεταφράστηκε από τα ιταλικά. Από τα ιταλικά μεταφράστηκε και το βιβλιογραφικό σημείωμα με το οποίο κλείνει το βιβλίο. Αυτό το βιβλιογραφικό σημείωμα είναι γραμμένο το 1993, οπότε θα μπορούσε να είναι πιο επίκαιρο και βέβαια πάσχει από έλλειψη της πιο προσιτής για εμάς αγγλικής βιβλιογραφίας. Παρόλ' αυτά το συμπεριλάβαμε, για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί απαριθμεί τα “μη πανεπιστημιακά ερευνητικά κέντρα” που βοήθησαν στην έρευνα, περιγράφοντας ένα φαινόμενο ενδιαφέρον και εντελώς άγνωστο στην Ελλάδα. Δεύτερον και κυριότερο, γιατί μας φαίνεται πως δείχνει τον τεράστιο βαθμό στον οποίο, ακόμη και ένα μικρό σχετικά βιβλίο, πρέπει να αντλεί και να βασίζεται στη δουλειά άλλων. Είναι κι αυτή με τον τρόπο της μια χρήσιμη γνώση, πόσο μάλλον που τώρα τελευταία το χαρακτηριστικά ελληνικό φαινόμενο του “μοναδικού συγγράμματος” έχει αρχίσει να παρατηρείται και στα εγχώρια κινηματικά πράγματα με όλες τις ζοφερές συνδηλώσεις του. Μοναδικό ελαφρυντικό εδώ είναι ότι η προηγούμενη κατάσταση ήταν εκείνη του καθόλου συγγράμματος, η γνωστή και ως “κούτρα”...

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
των Sergio Bologna και Primo Moroni

Στα τέλη του Γενάρη με αρχές Φλεβάρη του 1993, εφημερίδες, περιοδικά και τηλεοπτικές εκπομπές βρήκαν την ευκαιρία να παραθέσουν βιαστικά τις απόψεις τους γύρω από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Ήταν η εξηκοστή επέτειος από αυτό το σημαντικό γεγονός και στην κοινή γνώμη δεν είχε ακόμη καταλαγιάσει η τρομερή εντύπωση που είχε προκαλέσει το κύμα νεοναζιστικής και ξενοφοβικής βίας το οποίο είχε συνταράξει την επανενωμένη Γερμανία στο δεύτερο μισό του 1992 και είχε επισημανθεί με τον πιο emphaticό τρόπο από τα ίδια μέσα. Ο Ναζισμός ξαναγυρνούσε στ' αλήθεια, στα σαλόνια της μεγάλης πολιτικής αλλά και στα πεζοδρόμια: οι αγκυλωτοί σταυροί πολλαπλασιάζονταν, στα κράνη των παραστρατιωτικών της νέας ανεξάρτητης Κροατίας, αλλά και στα μπουφάν νεαρών Ρώσων, Γερμανών, Ούγγρων, Αμερικανών και πάει λέγοντας.

Ήδη από το Φθινόπωρο του 1992 είχαμε οργανώσει μία εκδήλωση με θέμα τον γερμανικό νεοναζισμό σε

συνεργασία με το Κοινωνικό Κέντρο της οδού Κονκέτα [Conchetta]. Η αφορμή ήταν οι επιθέσεις που είχαν δεχθεί τα παιδιά του κέντρου από ακροδεξιούς της μιλανέζικης επαρχίας. Σε εκείνη την εκδήλωση, βασιστήκαμε σε στοιχεία γύρω από το φαινόμενο του νεοναζισμού στην πρώην ανατολική Γερμανία, για να επισημάνουμε ότι το φαινόμενο είχε βαθιές ρίζες εκεί, ότι το κομμουνιστικό καθεστώς το είχε υποτιμήσει και υπό μία έννοια ανεχθεί, καθώς και ότι η κατάσταση στη Γερμανία δεν ήταν σοβαρότερη από εκείνη των αμέσως προηγούμενων ετών, μόνο που τότε ο τύπος είχε επιλέξει να την αγνοήσει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο κίνδυνος μιας αναβίωσης του νεοναζισμού στη Γερμανία μπορούσε να γίνει αντιληπτός εντός ενός ευρύτερου πλαισίου· δεν υπήρχαν περισσότεροι λόγοι ανησυχίας από όσους υπήρχαν τα προηγούμενα χρόνια.

Οι έρευνες που είχαμε χρησιμοποιήσει σε εκείνη την εκδήλωση, επεσήμαιναν ένα κοινωνιολογικό γεγονός που αξίζει την προσοχή μας: το 50% των νέων που συμμετείχαν σε επεισόδια νεοναζιστικής και ξενοφοβικής βίας ήταν εργάτες ή μαθητευόμενοι εργάτες. Δεν ήταν δυνατόν λοιπόν να μιλήσει κανείς για τον ακροδεξιό εξτρεμισμό δίχως να μιλήσει για την κρίση της βιομηχανικής εργασίας, για την κρίση της εργατικής ταυτότητας και πάνω απ' όλα για τα προβλήματα της νεολαίας, είτε επρόκειτο για το Λος Άντζελες, είτε για τη Μόσχα, είτε για το Βερολίνο πριν και μετά την πτώ-

ση του Τείχους, είτε τέλος για το Μιλάνο. Αλλά οι κοινωνικοπολιτισμικές αναλύσεις που αφορούν το σήμερα δεν επαρκούν. Εξίσου (ή μήπως κυρίως;) αναγκαίο είναι να αναμετρηθούμε για άλλη μια φορά με την ιστορία και τα ειδικά χαρακτηριστικά του χιτλερικού Εθνικοσοσιαλισμού.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι μεταξύ των πολιτισμικών ρευμάτων που προετοίμασαν την επανεμφάνιση ενός δεξιού εξτρεμισμού που χρησιμοποιεί τη χιτλερική σημειολογία, κεντρική θέση κατέχει ο λεγόμενος “αρνητισμός”, το ψευδοϊστοριογραφικό ρεύμα που ασχολείται με την άρνηση του εβραϊκού ολοκαυτώματος και άλλες παρομοίου επιπέδου ανοησίες. Αλλά ο “αρνητισμός” είναι μόνο μία όψη (και για να λέμε την αλήθεια, η λιγότερο περίπλοκη όψη) ενός ευρύτερου ρεύματος που είναι γνωστό ως “ιστορικός αναθεωρητισμός”. Ο πρωταγωνιστής του ιστορικού αναθεωρητισμού δεν είναι δηλωμένοι νεοναζιστές ιδεολόγοι, αλλά ιστορικοί με αναφορές στη φιλελεύθερη και δημοκρατική, ακόμη και στη σοσιαλιστική παράδοση, οι οποίοι δηλώνουν ανοιχτά την αποστροφή τους, τόσο απέναντι στο δεξιό εξτρεμισμό, όσο και απέναντι στις διάφορες μορφές ολοκληρωτικής διακυβέρνησης.

Αυτοί οι μελετητές, όλοι τους αξιοσέβαστες μορφές του δυτικού ακαδημαϊκού κόσμου, αποδομούν το σύστημα κανόνων που μέχρι πρότινος διείπε την ιστορική μνήμη του Εθνικοσοσιαλισμού. Είναι βέβαια αλή-

θεια ότι αυτή η ιστορική μνήμη είχε μεν διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της αντιφασιστικής πάλης, αλλά είχε μετέπειτα ταριχευθεί για να παράξει μια σειρά κοινών τόπων εναντίον των οποίων αρκετοί μελετητές είχαν υψώσει δικαίως τη φωνή τους. Παρά όλ' αυτά, είναι αδιαμφισβήτητο ότι ο "ιστορικός αναθεωρητισμός" για τον οποίο μιλάμε έχει συνεισφέρει στην επανανομιμοποίηση της χιτλερικής εμπειρίας στη συλλογική συνείδηση και έχει δημιουργήσει μια σειρά νέων παραδειγμάτων που βρίσκονται στο κέντρο των πολιτισμικών αποσκευών της νέας ευρωπαϊκής μεσαίας τάξης. Η άρρητη προϋπόθεση που βρίσκεται στη βάση αυτής της διαδικασίας είναι ακριβώς η άρνηση των παλιών παραδειγμάτων πάνω στα οποία είχε διαμορφωθεί η ιστορική μνήμη κατά τη διάρκεια της αντιφασιστικής πάλης.

Ένα βασικό σχετικό ζήτημα είναι η σχέση μεταξύ εθνικοσοσιαλισμού και εργατικής τάξης. Κατά τη γνώμη των νέων "αναθεωρητών", η παραδοσιακή ιδέα σύμφωνα με την οποία ο Εθνικοσοσιαλισμός ήταν ένα κίνημα των μεσαίων στρωμάτων που ανδρώθηκε με την υποστήριξη του μεγάλου κεφαλαίου, δεν είναι παρά μια μεταγραφή με ιστοριογραφικούς όρους ενός ιδεολογικού σχήματος που κατασκευάστηκε από τον σταλινισμό, για να γίνει έπειτα σιωπηρά αποδεκτό, αν όχι από το σύνολο της ιστοριογραφίας, τουλάχιστον από ένα σημαντικό κομμάτι της φιλελεύθερης πολιτειο-

λογίας. Αντιθέτως, εδώ και κάποια χρόνια, οι ιστορικοί “αναθεωρητές” προσπαθούν να αποδείξουν ότι ο Εθνικοσοσιαλισμός ήταν ένα φαινόμενο περισσότερο εργατικό παρά μικροαστικό. Συνεπώς, οι νεαροί εργάτες που βρίσκονται σήμερα μεταξύ των νεοναζιστών δεν αποτελούν παράγοντα ρήξης, αλλά παράγοντα συνέχειας με το παρελθόν.

Αυτού του είδους η ανάγνωση του ναζιστικού φαινομένου δεν απέχει πολύ από την ιδέα ότι το “εργατικό κράτος” της πρώην ανατολικής Γερμανίας θα πρέπει να θεωρείται ο πραγματικός κληρονόμος του χιτλερικού καθεστώτος, εν πάση περιπτώσει πολύ περισσότερο απ’ ό,τι η Δυτική Γερμανία. Κι έτσι, η θέση περί “συνέχειας” μεταξύ προπολεμικής και μεταπολεμικής Γερμανίας, μια θέση που υποστηρίχθηκε σχετικά με τη Γερμανία του Αντενάουερ από την κομμουνιστικής έμπνευσης ιστοριογραφία και όχι μόνο, σήμερα, μετά την πτώση του Τείχους, στρέφεται ενάντια στους εμπνευστές της.

Προκειμένου να υποστηρίξουν τη θέση ότι ο Εθνικοσοσιαλισμός βρήκε στήριγμα πρώτα απ’ όλα στην εργατική τάξη, οι ιστορικοί “αναθεωρητές” παραθέτουν έναν εντυπωσιακό όγκο στοιχείων, κυρίως εκλογικού τύπου. Είναι πασίγνωστο ότι τα νούμερα δεν μπορεί κανείς να τα αμφισβητήσει εύκολα· παρόλα αυτά, η ανάγνωση και η ερμηνεία τους είναι περίπλοκο πρόβλημα. Δεν είναι πάντα αλήθεια ότι οι αριθμοί μιλούν από

μόνοι τους. Χώρια που η ίδια η έννοια της εργατικής τάξης δεν είναι πάντα μονοσήμαντη.

Πρέπει λοιπόν να ξετυλίξουμε το κουβάρι· δεν πρέπει όμως να απορρίψουμε αυτές τις νέες έρευνες εκ των προτέρων, αντιθέτως πρέπει να τις διαβάσουμε προσεκτικά, να τις φέρουμε σε αντιπαράθεση με άλλες έρευνες που πολύ συχνά αγνοούνται. Με λίγα λόγια, αν θέλουμε να αναμετρηθούμε με την ανάλυση του σημερινού νεοναζισμού δίχως να καταφεύγουμε σε βεβιασμένες αναλογίες με το παρελθόν, είτε αυτές προέρχονται από τους ιστορικούς “αναθεωρητές”, είτε από την ταριχευμένη ιστορική μνήμη, θα πρέπει να ξαναοιζώσουμε τη διαμάχη γύρω από την ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού.

Θα πρέπει όμως να το κάνουμε με “πάθος πολιτικό”, με εκείνο το είδος διανοητικής έντασης που χαρακτηρίζει όσους γνωρίζουν ότι διεξάγουν μια μάχη πρώτα και κύρια πολιτική. Και εδώ βρίσκεται το ζήτημα. Η σημερινή ιστοριογραφική κουλτούρα είναι μια κουλτούρα ακαδημαϊκή. Μπορεί λοιπόν “πάθος πολιτικό” να χαρακτηρίζει τον πραγματικό κόσμο, αλλά η λεγόμενη πανεπιστημιακή έρευνα είναι το μακρινότερο πράγμα από αυτό το πάθος που μπορεί να φανταστεί κανείς.

Για να καταλάβουμε καλύτερα αυτό το σημείο μπορούμε να σκεφτούμε το παράδειγμα του Μιλάνο, μιας πόλης όπου βρίσκουμε την έδρα ούτε λίγο ούτε πολύ πέντε ξεχωριστών πανεπιστημίων, και μαζί να σκε-

φτούμε τη δεκαετία που μόλις τελειώνει, τη δεκαετία του σκανδάλου Ταντζεντόπολι*, τη δεκαετία της “αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας” που τώρα επιδεικνύει όλη τη μιζέρια της μέσα και έξω από τις αίθουσες των δικαστηρίων. Γιατί άραγε ουδέποτε ο ακαδημαϊκός κόσμος του Μιλάνο δεν κατέδειξε το γεγονός ότι το κομματικό σύστημα αφάνιζε αργά αργά τόσο τη δημοκρατία όσο και την οικονομία; Καλοπληρωμένες υπηρεσίες συμβούλου, ένταξη στο μισθολόγιο διεφθαρμένων πολιτικών και επιχειρήσεων σε αποσύνθεση -αυτό είναι όλο κι όλο που έχουμε να θυμόμαστε από τον μιλανέζικο ακαδημαϊκό κόσμο της δεκαετίας του '80.

Στη προσπάθειά μας να ξανανοήσουμε τη διαμάχη γύρω από την ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία και ειδικά γύρω από τη σχέση του Ναζισμού με τα εργατικά στρώματα, χρειαστήκαμε βοήθεια, συμβουλές, υλικό που προέρχεται από τη σκέψη άλλων. Για να τα βρούμε όλα αυτά, δεν απευθυνθήκαμε σε κάποιο πανεπιστημιακό ίδρυμα, αλλά σε τέσσερα

---

*Αναφέρεται στην καταιγίδα σκανδάλων που ξέσπασε μεταξύ 1992 και 1996 στην Ιταλία. Στο επίκεντρο βρέθηκε η διαφθορά του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος, αλλά οι αποκαλύψεις έφταναν μέχρι το ρόλο των μυστικών υπηρεσιών στις βομβιστικές επιθέσεις του τέλους της δεκαετίας του '60. Η όλη διαδικασία κατέληξε στην κατάρρευση του ιταλικού πολιτικού συστήματος, στη δικαστική δίωξη και καταδίκη πρώην πρωθυπουργών και στην εμφάνιση του Μπερλουσκόνι. Η λέξη “*Tangentopoli*” μπορεί να μεταφραστεί κατά λέξη ως “Μιζούπολη” (*tangente* στα ιταλικά σημαίνει, μεταξύ άλλων, και μίζα). (σ.τ.μ)

μη πανεπιστημιακά ερευνητικά κέντρα, τρία γερμανικά και ένα ιταλικό. Για να οργανώσουμε τη συζήτηση δεν απευθυνθήκαμε σε κάποια από τις φράξιες της μιλανέζικης πολιτισμικής ζωής, σε κάποιον εκδότη, σε κάποιο όργανο της δημόσιας διοίκησης. Για να μιλήσουμε σε ένα προσεκτικό κοινό προσπαθήσαμε να αποφύγουμε τόσο τους ειδικούς, όσο και τους καταναλωτές πολιτισμού. Οι πρώτοι δεν θα μας άκουγαν, τους ενδιαφέρει μόνο η συζήτηση αναμεταξύ τους. Όσο για τους δεύτερους, ας συνεχίσουν να συχνάζουν στις κοσμικές εκδηλώσεις τους κι ο θεός να μας φυλάει από δαύτους!

Σε αυτό το σημείο λοιπόν, έχουμε πολλούς να ευχαριστήσουμε. Τον Καρλ Χάινς Ροθ [Karl Heinz Roth] και την Ανγκέλικα Έμπινχαους [Angelika Ebbinghaus] του “Ιδρύματος για την Κοινωνική Ιστορία του 20ου Αιώνα” του Αμβούργου, τους Ίνγκε Μάρσολεκ [Inge Marbolek] και Τιλ Σελτζ Μπράντενμπουργκ [Till Schelz-Brandenburg] του “Ερευνητικού Κέντρου για την Ιστορία του Εργατικού Κινήματος στην επαρχία της Βρέμης”, τον Μίκαελ Βιλντ [Michael Wildt], εκδότη της επιθεώρησης των ιστορικών της βάσης “*Werkstatt Geschichte*” και συνεργάτη του “Ερευνητικού Κέντρου για την Ιστορία του Εργατικού Κινήματος στην επαρχία του Αμβούργου”, τον καθηγητή Τόμας Κρέμερ Μπαντόνι [Thomas Crämer-Badoni], διδάσκοντα αστικής κοινωνιολογίας στο πανεπιστήμιο της

Βρέμης. Όλοι τους έθεσαν στη διάθεσή μας τόσο τις βιβλιοθήκες των ιδρυμάτων τους, όσο και τις δικές τους, επέλεξαν και φωτοτύπησαν υλικό και παρείχαν συμβουλές και παρατηρήσεις. Προφανώς βέβαια, στην ανάγνωση και την επεξεργασία του υλικού ακολουθήσαμε τη δική μας ερμηνεία η οποία ενδεχομένως δεν συμφωνεί με τις αντίστοιχες των ερευνητών που μας βοήθησαν.

Είμαστε επίσης ευγνώμονες στον Δρα Χανς Πέτερ Χέμπελ [Hans Peter Hebel], διευθυντή του Ινστιτούτου Γκέτε του Μιλάνο, στον Ρικάρντο Τέρτσι [Riccardo Terzi], γραμματέα της CGIL της Λομβαρδίας, στον Άλντο Μπονόμι [Aldo Bonomi], διευθυντή του ερευνητικού ινστιτούτου Aaster και της επιθεώρησης “Iter”, στα μέλη του πολιτιστικού συλλόγου του Calusco και τους νέους του Κοινωνικού Κέντρου της οδού Conchetta 18 που μας βοήθησαν να οργανώσουμε την εκδήλωση που έλαβε χώρα στην αίθουσα Buozzi του Εργατικού Κέντρου του Μιλάνο στις 3 Ιουνίου του 1993. Είμαστε ειδικά υποχρεωμένοι στον Τσέζαρε Μπερμάνι [Cesare Bermani] που μαγνητοφώνησε και κατέγραψε το κείμενο της εκδήλωσης. Το αποτέλεσμα της απομαγνητοφώνησης έγινε αντικείμενο νέας επεξεργασίας κατά τη διάρκεια της οποίας ενσωματώθηκαν και οι πιο σημαντικές από τις παρατηρήσεις που εκφράστηκαν στη συζήτηση που ακολούθησε.

Στο κείμενο που προέκυψε, προσθέσαμε ένα μάλλον

ογκώδες “βιβλιογραφικό σημείωμα”, το οποίο πάντως δεν φιλοδοξεί να είναι εξαντλητικό. Ελπίζουμε να αποτελέσει βοηθητικό εργαλείο για όσους θα ήθελαν να εμβαθύνουν στο ζήτημα, είτε είναι μελετητές, είτε ερευνητές, είτε απλά ενδιαφερόμενοι. Η βασικότερη συνεισφορά εδώ προέρχεται από τον Πιερ Πάολο Ρότζιο [Pier Paolo Roggio] της “Βιβλιοθήκης και Αρχείου Luigi Micheletti” της Μπρέσια, ενός άλλου μη πανεπιστημιακού ερευνητικού κέντρου που επίσης πρέπει να παλέψει για την επιβίωση με δεδομένη τη σπάνη των πόρων, παρόλ’ αυτά δεν παύει να αποτελεί πηγή πρωτοβουλιών, με τελευταία ένα σεμινάριο για τον “αρνητισμό” και τη νεοναζιστική δεξιά που έλαβε χώρα στη Μπρέσια στις 9 Δεκεμβρίου του 1993 με πληθώρα συμμετεχόντων. Τέλος, οφείλουμε ειδικές ευχαριστίες στον Δρα Μάνφρεντ Στάινκιοιλερ [Manfred Steinkühler], γενικό πρόξενο της RFT στο Μιλάνο, που πάντα ακολουθεί και υποστηρίζει τις πρωτοβουλίες που θεωρεί πως ασχολούνται κριτικά και αδιάλλακτα με το ναζιστικό παρελθόν.

Sergio Bologna, Primo Moroni
Μιλάνο, 31 Δεκεμβρίου 1993